

VIDA ISTVÁN

Az 1944. októberi Sztálin—Churchill-találkozó és Magyarország

Charles Gati rendkívül érdekes tanulmányában a felszabadulás utáni népi demokratikus átalakulás számos fontos kérdését érinti; egy sor új, a hazai megközelítéstől eltérő szempontot vet fel; a nemzetközi helyzet és a magyar fejlődés, a kül- és belpolitika szoros összefüggésére hívja fel a figyelmet s a Szovjetunió kelet-európai és magyarországi politikájának olyan elemzését adja, ami a hazai szakirodalomban ritka. E gondolatgazdag tanulmánynak csupán részletkérdéséhez, az ún. érdekszféra-megállapodás dolgához szeretnék hozzájárulni. Nem vitatkozni akarok a szerzővel, hiszen a kérdéskör nemzetközileg egyik legjobb ismerője, hanem inkább kiegészíteni szeretném az általa elmondottakat tekintettel arra, hogy nálunk a részletek kevésbé ismertek.

Köztudott, hogy a Közép- és Délkelet-Európára vonatkozó kompromisszum megkötését eredendően az angol kormány kezdeményezte. 1944. május 5-én Eden fogadta F. T. Guszev londoni szovjet nagykövetet, s a beszélgetés során felvetette, hogy a Szovjetunió „vegye át a kezdeményezést” Romániát illetően, míg Anglia hasonlóképpen cselekedne Görögország esetében.¹ Bár az angol diplomácia később azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy az angol ajánlat csak úgy mellékesen hangzott el, valójában gondosan előkészített és kiszámított akció volt.

Kimutatható, hogy a teheráni konferencia után hamarosan megkezdődött Anglia kelet-, illetve délkelet-európai politikájának felülvizsgálata. Londonban felfigyeltek arra, hogy a második front megnyitására vonatkozó döntés azt jelenti, hogy a nyugati szövetségesek katonai és anyagi erőiket Nyugat-Európába fogják koncentrálni, a Balkánt — ideértve Romániát és Magyarországot is — a Szovjetunió fogja felszabadítani a német uralom alól, s e terület ily módon szovjet ellenőrzés és befolyás alá kerülhet.² Az 1944. tavaszi katonai és politikai események ezt az értékelést alátámasztani látszottak. A szovjet hadsereg 1943 tavaszától 1944 májusáig mintegy 1400 km szélességben 250—400 km-t haladt előre nyugatfelé. 1944. január 27-ére teljesen szétörté a Leningrád körülinémet blokádot. Január végére elérte Lengyelország 1939. augusztus előtti határát. 1944. március 26-án a Prut folyónál kijutott a Szovjetunió állami határára. Ukrajna nagy része felszabadult, majd május elejére visszafoglalták a Krím-félszigetet. Közben március 27-én a szovjet csapatok átlépték Románia 1940 előtti határait, s megkezdték az ország felszabadítását. Finnországgal és Romániával e hónapokban már tárgyalások folytak a fegyverletételről. (1944. április 12-én Kairóban a szovjet kormány — Anglia és az USA egyetértésével — átadta a Romániával kapcsolatos fegyverszüneti feltételeket Stirbeinek.) A németek által megszállt területeken, elsősorban Görögországban és Jugoszláviában, valamint Albániában a kommunisták vezette partizánmozgalmak egyre jelentősebb sikereket értek el.³ A Szovjetunió 1943 decemberében a csehszlovák emigráns kormány-

¹ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Volume V. The Near East, South Asia, and Africa. The Far East. Washington, 1965. (A továbbiakban FRUS. 1944. V.) 128. A washingtoni szovjet nagykövetség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. júl. 1.; The Eden Memoires. The reckoning. London, 1965. 459. (A továbbiakban *Eden: The Reckoning.*); *Ránki György*: A második világháború története. Bp., 1973. 446—447. (A továbbiakban *Ránki Gy.*: A második világháború története.)

² *Llewellyn Woodward*: British Foreign Policy in the Second World War. Vol. III. London, 1971. 104. (A továbbiakban *L. Woodward*: British Foreign Policy . . . III.)

³ A második világháború 1939—1945. Rövid összefoglalás. Bp., 1985. 454—464.; *L. Woodward*: British Foreign Policy . . . III. 104—105.; *L. J. Gibianszkij*: Szovjetszkij Szozuz i szoglosenyija o peremirii sz Rumünijej, Bolgarijej i Vengrijej. Különlenyomat az Etudes Balkaniques 1983. 1. számából. 4—15.

nyal barátsági és együttműködési egyezményt kötött, amelyet 1944. április végén az angolok utólagos hozzájárulásával újabb megállapodás követett. Ez szabályozta a Vörös Hadsereg helyzetét a felszabadítandó csehszlovák területen.⁴ Az angolokat nyugtalanította, hogy a szovjet sajtó április közepén nyíltan bírálta kezdte Anglia Görögországgal kapcsolatos politikáját, s támogatásáról biztosította a Nemzeti Felszabadító Frontot (EAM), amelyben a Görög Kommunista Párt vezető szerepet játszott.⁵

1944. május 4-én Churchill összefoglaló jelentést kér Edentől azokról az angol-szovjet viszonyt terhelő problémákról, amelyek Közép- és Délkelet-Európában (valamint Olaszországban) felmerültek. Nyíltan feltette a kérdést: „belemegyünk-e a Balkán és esetleg Olaszország bolsevizálásába”? Az angol kormányfő annak a véleményének adott hangot, hogy a kialakult helyzetből határozott következtetést kell levonni, s ha e következtetés az, hogy Angliának meg kell akadályozni a szovjet és kommunista befolyás kiszélesedését a Balkánon, akkor ezt — a katonai eseményektől függően — a szovjet kormány elé kell tární. A maga részéről levonta a konzekvenciákat mondván: „nyilvánvalóan közeledünk az oroszokkal való leszámolóshoz”.⁶ Ilyen előzmények után hangzott el a következő nap Eden ajánlata Guszev előtt.

Az angol kül- és katonapolitika nemcsak a történelmi hagyományok, a korábbi gazdasági és politikai kapcsolatok, s Anglia háborús elkötelezettsége miatt szentelt megkülönböztetett figyelmet a Balkánnak, hanem mindenekelőtt azért, mert közel feküdt az angol birodalom szempontjából létfontosságú területekhez, a Közel-Kelethez, ahonnan olajellátását biztosította, s a Földközi- és a Vörös-tengerhez, amelyen keresztül haladtak a közlekedési útvonalak a Közel- és Távol-Keletre. Londonban úgy gondolták, hogy bármely nyugtalanítás, baloldali politikai fordulat, esetleg radikális társadalmi változás a Balkánon átterjedhet a szomszédos dél-európai, közel-keleti vagy afrikai országokra, s Anglia súlyos veszélybe kerülhet. A Szovjetunió tekintélyének növekedését is ezért tekintették közvetlen fenyegetésnek.⁷ Churchill és a War Cabinet mindenáron meg akarta őrizni monopolhelyzetét a Földközi-tenger térségében, s ehhez szüksége volt arra, hogy a Balkánon is fennartsa befolyását. A Foreign Office úgy foglalt állást, amelyet június elején a kormány is jóváhagyott, hogy Angliának konszolidálnia kell helyzetét Görögországban és Törökországban, s minden lehetőséget ki kell használnia, hogy kiterjessze befolyását Jugoszláviában, Albániában, Romániában és Bulgáriában. Ugyanakkor kerülnie kell ezen országokban a közvetlen összeütközést a Szovjetunióval. London egyelőre nem mondott le arról, hogy támogatást nyújtson a térségben harcoló, kommunisták vezette partizánmozgalomnak, abban a reményben, hogy ellenőrzése alatt tarthatja azokat, de nem zárta ki a lehetőségét a támogatás megvonásának és az ellenállási mozgalmakban a mérsékelt elemek fokozottabb pártfogásának.⁸ Anglia helyzete megerősítésének és a szovjet befolyás korlátozásának legfőbb eszközt az angol felső vezetés ekkor még a katonai erő alkalmazásában látta. Churchill, Eden és a kormánykörök számoltak azzal a lehetőséggel, hogy Anglia katonailag visszatérhet a térségbe, akár egy balkáni invázió útján, akár oly módon, hogy az angol csapatok részt vesznek a közép- és délkelet-európai országok katonai megszállásában a náci Németország összeomlása után. Az angol vezérkar 1944 áprilisában elsősorban Ausztriába, Görögországba és az égei-tengeri szigetekre tartotta szükségesnek a katonai egységek küldését, de kívánatosnak vélte Jugoszlávia és Albánia tenger menti vidékeinek a megszállását, Bulgáriában és Magyarországon csak jelképes katonai erőt szándékozott elhelyezni a Szovjetunióval való megegyezés alapján, azért, hogy demonstrálja a brit érdekeket.⁹ Churchillék természetesen politikai és diplomáciai lépésekről sem mondtak le, de — bár felmerült — az egész Balkánt érintő kölcsönös kompromisszumokon alapuló egyezmény megkötését ekkor még nem találták időszerűnek. A War Cabinet azonban az Eden által javasolt részleges, csak a háború időszakára vonatkozó megállapodás megkötése ellen nem emelt kifogást.¹⁰

⁴ L. Woodward: British Foreign Policy . . . i. m. III. 104–105.

⁵ Public Record Office. (London) Papers of Foreign Office. 371. 43646. Eden memorandum: „Soviet Policy in the Balkan.” 1944. jún. 7. (A továbbiakban: PRO. FO. 371.)

⁶ L. Woodward: British Foreign Policy . . . i. m. III. 115.

⁷ Foreign Relations of United States. Diplomatic Papers. 1944. I. General. Washington. 596–597. A Foreign Office feljegyzése a „British Interest in South-Eastern Europe” címmel. 1944. ápr. 17. (A továbbiakban FRUS. 1944. I.)

⁸ PRO. FO. 371. 43646. Eden 1944. jún. 7-i memorandumja.

⁹ FRUS. 1944. I. 596–597. „British Interest in South-Eastern Europe”. Az FO. feljegyzése. 1944. ápr. 17.

¹⁰ L.: PRO. FO. 371. 43646. Eden 1944. jún. 7-i memorandumja.

Kelet- és Délkelet-Európa a Szovjetunió számára is fontos terület volt. Nemcsak azért, mert alapvető célját, a német fasizmus leverését csak ezen országokon keresztül, ezen országokat felszabadítva érhetné el, hanem azért is, mert *saját biztonságá* szempontjából is alapvetően fontos volt, hogy mi történik ebben a térségben. A Szovjetunió arra törekedett, s ez 1944 tavaszán már kimutatható, hogy a kelet-európai országokban olyan baráti, demokratikus kormányok alakuljanak, amelyek a széles néptömegek támogatását élvezve felszámolják a fasizmus maradványait, jelentős társadalmi, politikai reformokat vezetnek be, s külpolitikai téren együttműködnek vele. A szovjet külpolitikában — amint ezt G. Lundestad észrevette — valóban voltak különbségek aszerint, hogy egy ország közvetlenül határos volt-e a Szovjetunióval, ill. távolabb helyezkedett-e el¹¹ Nyilvánvaló, hogy katonai, politikai és biztonsági szempontból a szovjet állam érdekei primérek voltak Bulgáriában, Romániában és Lengyelországban, amelyek közvetlenül határai mentén feküdtek, s érthető módon igyekezett befolyását azokban érvényesíteni, amennyiben a körülmények lehetővé tették. Ezen javaslata nem volt előnytelen a szovjet kormány számára, ezért nem ellenezte, de nyíltan nem is támogatta, egyrészt mert nem látta világosan Churchillék szándékait, másrészt mert Teherán után, a három nagyhatalom együttműködésére, összefogására helyezte a hangsúlyt, különös tekintettel arra, hogy a második front megnyitására, a normandiai partraszállásra akkor még nem került sor.

A szovjet kormány választát Guszev nagykövet május 18-án adta át. A szovjet diplomata szóban közölte Edennel, hogy kormánya elvben egyetért az angol javaslattal, de még mielőtt végleges választ adna, szeretné tudni, hogy az Egyesült Államok kormányát tájékoztatták-e, és amerikai részről nem merültek-e fel kifogások.¹²

Londont eléggé kellemetlenül érintette a Moszkvából érkező válasz, mivel szeretne volna elkerülni, hogy az amerikaiak idő előtt tudomást szerezzenek kezdeményezéséről. Az adott körülmények között azonban kénytelen volt Washingtonhoz fordulni, s a kényes helyzetben újabb hibát követett el. Lord Halifax angol nagykövet Eden utasítására felkereste Hull külügyminisztert, majd másnap — ugyancsak Eden tanácsára — Churchill személyes üzenetet küldött Rooseveltnek. Az angol kormányfő — Halifax-szel ellentétben, aki valószínűleg utasításainak megfelelően hallgatott róla — beismerte, hogy mielőtt az Egyesült Államok véleményét kikérték volna, már megtették ajánlatukat a szovjet kormánynak. Az angol lépést mint „gyakorlati dolgot” (practical matter) állította be, s azzal indokolta, hogy Nagy-Britannia és a Szovjetunió balkáni, de különösen görögországi politikája között az utóbbi időben a „lehetséges eltérések nyugtalanító jelei” mutatkoznak. Egy ilyen megegyezés a fennálló katonai helyzet természetes következménye lenne, hangoztatta, tekintettel arra, hogy Románia a szovjet hadsereg tevékenységének övezetében van, míg Görögország a Wilson tábornok vezette földközi-tengeri szövetséges főparancsnokság hatókörébe esik. Churchill annak a reményének adott hangot, hogy Roosevelt hozzájárulását adja a megállapodáshoz. Az elnököt megnyugtatóan azonban sietett leszögezni: „Természetesen nem óhajtjuk a Balkánt befolyási övezetekre szabdalni, és egyetértve a rendezéssel világosan le kívánjuk szögezni, hogy az kizárólag a háborús körülményekre vonatkozik, s nem érinti azokat a jogokat és felelőségeket, amelyeket a három nagyhatalomnak kell majd gyakorolnia és viselnie a békekötéskor és azután, egész Európa vonatkozásában.”¹³ Halifax a Hull-lal folytatott beszélgetéskor konkrétan fogalmazott, határozottan leszögezte, hogy az egyezmény, angol elképzelések szerint, ideiglenes jellegű lenne, csak a háború időszakára vonatkozna s pusztán az angol, ill. a szovjet csapatok hadművelési területeinek elhatárolását jelentené. Az angol nagykövet érdeklődött: a State Department-nek lenne-e kifogása egy ilyen megállapodás ellen, s ha nincs, az angol kormány tájékoztathatja-e erről a szovjet kormányt.¹⁴

Az amerikai körökben, nemcsak a State Departmentben, hanem a Fehér Házban is, az angol diplomáciai kezdeményezés meglehetősen vegyes visszhangot váltott ki, több szempontból is. Washingtonban világosan felismerték, hogy az angol javaslat — Churchill ígérete ellenére — az angol hatalmi érdekeknek megfelelően Közép- és

¹¹ Lásd: G. Lundestad: The American War Policy Towards Eastern Europe. 1943 — 1947. Oslo, 1978. 616 — 646.

¹² FRUS. 1944. V. 128. A szovjet követség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. júl. 1.

¹³ FRUS. 1944. V. 114 — 115. Churchill üzenete Rooseveltnek. 1944. máj. 31.

¹⁴ Uo. 112 — 113. Hull külügyminiszter feljegyzése a Halifax-szel folytatott beszélgetésről. 1944. máj. 31., A brit nagykövetség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. máj. 31.

Délkelet-Európa befolyási övezetekre való osztását célozza, s szövetségesük az Atlanti-óceán túlpártjáról politikájuk jóváhagyását kéri.

Az érdekszférák létesítése a háború alatt mind a kormányzat, mind a sajtó és a közvélemény előtt nagyon népszerűtlen gondolat volt. Úgy tekintették, hogy a befolyási övezetek kialakítása a hatalmi egyensúlypolitika következménye, amely instabil nemzetközi berendezkedéshez és erőviszonyokhoz vezet, s végső soron újabb világháború ki-robbanását eredményezheti. Ezt azonban az amerikai felsővezetés el kívánta kerülni. Rooseveltnek és környezetének, de az amerikai politikusok zömének az volt a véleménye, hogy a háború után a stabil békét csak a nemzetközi együttműködés és egy kollektív biztonsági szervezet (az ENSZ) felállításával lehet megteremteni. Roosevelt elnök és Hull külügyminiszter többször is eltérően nyilatkoztak a világ érdekszférákra történő felosztásáról, de stratégiai és nemzetbiztonsági érdekekre hivatkozva azt ellenezte az amerikai vezérkar is. Ezzel egyidejűleg az amerikai kormánykörökben, különösen Teherán után egyre általánosabba vált az a nézet is, hogy Európa a háború után politikailag eltérő jellegű zónákra bomlik majd, mivel Kelet-Európában valószínűleg a Szovjetunió tesz majd szert döntő befolyásra, míg Nyugat-Európában Anglia fog befolyást gyakorolni.¹⁵ (Azt remélték, hogy az ENSZ révén majd mérsekelni lehet az elkerülhetetlenül kialakuló ellentétet Európa két része között.) Mindez összefüggött azzal is, hogy az amerikai kormányzat Teherán után, 1943 végén, 1944 elején eldöntötte, hogy szárazföldi csapatokat nem küld a Balkánra, s légi hadműveleteket, valamint a partizán hadseregek támogatását leszámítva nem vesz részt e térségben a harcokban, sőt 1944. május végén azt is elhatározta, hogy kisebb jelképes katonai egységeket kivéve a felszabadított területek katonai megszállásában sem vesz részt. Ezzel gyakorlatilag tudomásul vette, hogy Közép- és Délkelet-Európa országait zömmel a szovjet hadsereg szabadítja majd fel.¹⁶

A szovjeteknek tett angol ajánlat a State Department-ben nagy vitát váltott ki. Voltak akik jóváhagyása mellett érveltek, arra hivatkozva, hogy az tisztán katonai ügy, s az amerikai csapatok úgysem vesznek részt a balkáni hadműveletekben. A többség azonban ellenezte elfogadását, Hull és Stettinius liberális elvekre utalva, míg mások az USA nagyhatalmi elkötelezettségének szükségességét hangoztatva. Határozott nemtetszést keltett az angol diplomácia őszintétlensége is.¹⁷ Halifax június 4-ről 5-re virradó éjjel telefonon felhívta Édent és közölte vele, hogy Churchill üzenete nehéz helyzetbe hozta őt, mivel nem mondotta meg, hogy a szovjet kormánynak már javaslatot tettek. Két nap múlva jelentette: Stettinius súlyosan nehezményezte, hogy az angolok velük előzetesen nem konzultáltak. A Foreign Office igyekezett megnyugtanni az amerikaiakat, de ismét felborzolta a kedélyeket, hogy Churchill Halifaxnak küldött június 8-i táviratában óvatosan felvetette: az egyezmény érvényét esetleg Bulgáriára és Jugoszláviára is kiterjesztenék.¹⁸

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Roosevelt válasza Churchillnek, amelyet a State Department szövegezett, s az elnök változtatás nélkül jóváhagyott, félre nem érthetően közölte, hogy az amerikai kormány nem járul hozzá a tervezett egyezményhez. Elismerte, hogy egy adott területen a katonailag felelős kormánynak kell meghoznia a hadi helyzet megkívánta döntéseket, de kijelentette, természetes jelenség, hogy az ilyen döntések más — nem katonai — területekre is áttérjednek, s ezt a folyamatot az Eden által javasolt megegyezés még inkább megerősíti. Rámutatott arra, hogy a megállapodás amerikai vélemény szerint az angol—szovjet nézeteltérések fokozódását és a Balkán befolyási övezetekre való felosztását fogja eredményezni. A kétoldalú megállapodás helyett a balkáni országokkal kapcsolatos szövetséges politika összehangolására egy konzultatív szervezet létrehozását ajánlotta.¹⁹

Churchill június 11-én, még aznap, hogy Roosevelt táviratát megkapta, újabb hosszú és dühös üzenetet küldött. A konzultatív bizottság felállításának gondolatát mereven elutasította. Elsősorban gyakorlati kérdésekre hivatkozott: „Minden cselekvést megbénít, ha mindenki mindenkiről mindenkivel tanácskozik, mielőtt bármit is

¹⁵ Lásd bővebben: *Lynn E. Davis: The Cold War Begins. Soviet—American Conflict over Eastern Europe.* Princeton, 1974. 140—171. (A továbbiakban *L. Davis: The Cold War Begins.*)

¹⁶ Lásd bővebben: *Sipos Péter—Vida István: Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború befejező szakaszában.* Valóság, 1980. 2. sz.

¹⁷ *L. Davis: The Cold War Begins.* i. m. 145—147.

¹⁸ *L. Woodward: British Foreign Policy . . .* i. m. III. 117—118.

¹⁹ FRUS. 1944. V. 117—118. E. R. Stettinius feljegyzése Roosevelt számára. 1944. jún. 10.; uo. Roosevelt üzenete Churchillnek. 1944. jún. 11.

tenne. Az események sokkal gyorsabban zajlanak, mint ahogy a helyzet a Balkánon változik. *Valakinek kell, hogy hatalma legyen tervezni és cselekedni.* A konzultatív bizottság csak akadály lenne, amelyet sürgős esetben az ön és én, ill. bármelyikünk és Sztálin közötti üzenetváltások úgysis figyelmen kívül hagynának.” (Kiem. V. I.) Churchill példaként Görögországot említette, ahol 1944 tavaszán Anglia kézbe vette az irányítást. Felhívta Rooseveltt figyelmét arra, hogy a szovjet hadsereg nagy erőkkal készül támadást indítani Romániában a német és a román csapatok ellen (ami másfél hónap múlva, augusztus 20. és 29-e között be is következett), s mivel a térségben egyáltalán nincsenek angol-amerikai egységek, a Szovjetunió valószínű „azt teszi majd, amit akar”. Emlékeztetett rá, hogy Románia „örömmel” ment háborúba Oroszország ellen, s a román hadsereg nagy veszteségeket okozott a szovjet csapatoknak. „A mi helyzetünk hasonló Görögországban — folytatta az angol kormányfő —, Görögország régi szövetségesei vagyunk. 40 ezer embert veszítettünk, hogy megvédjük Görögországot Hitlerrel szemben, Krétáról nem is beszélve. A görög király és a görög kormány védelmünk alatt áll.” Churchill — ismerve az amerikai elnök fenntartásait — kompromisszumként felajánlotta, hogy Roosevelt legalább három hónapra járuljon hozzá a megállapodás életbe léptetéséhez, amelyet lejártá után a három nagyhatalom, tehát az USA részvételével is, később megújíthatnának.²⁰ Rooseveltt — ma még nem teljesen tisztázott okok miatt, talán mert a normandiai partraszállás napjaiban nem tulajdonított neki nagyobb jelentőséget, vagy talán mert úgy vélte, elősegítheti a közös háborús erőfeszítéseket — teljesítette Churchill kérését és hozzájárult a megállapodás próbaidőre történő életbe léptetéséhez, azzal a kikötéssel, hogy a két nagyhatalom tegye nyilvánvalóvá, hogy nem osztják előre fel a világot érdekszférákra.²¹ Az elnök azonban döntéséről nem tájékoztatta a State Department-et, s ez újabb bonyodalmakat okozott. A külügyi apparátus jó két hétig abban a szellemben tevékenykedett, hogy az angolok javaslatát elutasították.²² Június 12-én a washingtoni brit nagykövetségnek megküldték a State Department válaszáat, amely ilyen értelemben foglalt állást, s nem tér ki arra, hogy London közölheti-e az amerikai véleményt a szovjet kormánnyal. Hasonló szellemben tájékoztatta Hull körtáviratában a külföldön működő amerikai diplomáciai képviselőket.²³ A State Department nyomást gyakorolt az elnökre, hogy tegye szívéig Churchillnél az angol fél egyoldalú és illojális eljárását a tervezett egyezményvel kapcsolatban, s azt, hogy kész helyzet elé kívánták állítani őket.²⁴ Rooseveltt ezt meg is tette, anélkül, hogy tíz nappal korábban adott ígéretét visszavonta volna.²⁵ Churchill azonban visszavágott: a javaslatot védendő ismét felsorakoztatta összes érveit a megállapodás megkötése mellett, de nem mulasztva el megemlíteni, hogy az amerikai elnök is tett a lengyel kérdésben olyan lépést, amelyről nem tájékoztatta őt. Rooseveltt némiképp meghátrált; ha békülékenyebb hangulatban is, de azért határozottan megmondotta: „Nagyon fontos, hogy egyetértünk olyan ügyekben, amelyek hatást gyakorolnak a szövetségesek katonai erőfeszítéseire.”²⁶

Eden június 19-én tájékoztatta Guszev londoni szovjet nagykövetet az angol-amerikai tárgyalásokról s Rooseveltt jóváhagyásáról. Guszev június 30-án szóbelileg közölte: tekintettel az amerikai aggodalmakra, a szovjet kormány a javaslat további tanulmányozását tartja szükségesnek, s bejelentette, újabb információkért és az amerikai álláspont részletesebb megismerése érdekében közvetlenül az amerikai kormányhoz fordulnak. Ez másnap meg is történt. A State Department elismerte, hogy az Egyesült Államok három hónapi próbaidőre hozzájárult az angol javaslatához, de megismételte az amerikai fenntartásokat, mindenekelőtt azt, hogy a tervezett egyezmény a Balkán befolyási övezetekre való felosztásához vezethet, amely akadályozhatja egy hatékony, világméretű biztonsági rendszer kiépítését. Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a három hónap elegendő lesz az egyezmény hasznosságának felméréséhez, de nem tett

²⁰ FRUS. 1944. V. 118—119. Churchill távirata Rooseveltnak. 1944. jún. 11.

²¹ FRUS. 1944. V. 121. Roosevelt távirata Churchillnek. 1944. jún. 12.

²² The Memoires of Cordell Hull. New York, 1948. II. k. 1453—1454. (A továbbiakban *C. Hull: The Memoires.*) Hull csak jún. 26-án értesült arról, hogy Rooseveltt engedett Churchill kérésének.

²³ FRUS. 1944. V. 119—120. A State Department memoranduma a washingtoni brit nagykövetséghez. 1944. jún. 12.; FRUS. 1944. I. 610—611. Hull körtávirata az amerikai követségekhez. 1944. jún. 22.

²⁴ FRUS. 1944. V. 124—125. Hull feljegyzése az elnök számára. 1944. jún. 17.

²⁵ FRUS. 1944. V. 125. Rooseveltt távirata Churchillnek. 1944. jún. 22.

²⁶ FRUS. 1944. V. 126—127. Churchill távirata Rooseveltnak. 1944. jún. 23.; uo. 127. Rooseveltt távirata Churchillnek.

említést esetleges megújításáról, amint azt az angolok szeretnék volna. Végül leszögezte, hogy az angol–szovjet egyezmény nem sértheti az Egyesült Államok és a többi szövetséges ország érdekeit.²⁷

Guszev — még az amerikai válasz megérkezése előtt — július 8-án hivatalosan is, írásban is közölte a Foreign Office-szal, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokhoz fordult. Churchillt ez rendkívül bosszantotta, s újabb kísérletet tett tervének elfogadtatására. Július 12-én személyes üzenetet küldött Sztálinnak. Utalva a szovjet részről felmerült fenntartásokra, határozottan megkérdezte a szovjet kormányfőtől, hogy „... nem egyezne Ön bele ennek a tervnek három hónapon át tartó kipróbálásába? Senki sem mondhatja, hogy ártalmára van Európa jövőjének vagy megosztja Európát. De így biztosíthatjuk minden területen a világos politikát, s mindig közölni fogjuk egymással, mit teszünk. Ha azonban Ön azt közli velem, hogy ez reménytelen, közlését nem fogom majd fel rossz értelemben.”²⁸

Sztálin — mivel az amerikai kormány véleményét nem ismerte — kiterő választ adott: „Romániát és Görögországot illetően nem szükséges itt megismételni azt, amit Ön londoni nagykövetségünk és Eden úr jegyzékváltásából már ismer. Egy világos előttem, nevezetesen, hogy az amerikai kormányban bizonyos aggályai vannak ebben a kérdésben, s ezért jobb, ha akkor térünk vissza rá, amikor megkapjuk az amerikai választ. Mihelyt ismerjük az amerikai kormány észrevételeit, feltétlenül visszatérek erre a kérdésre.”²⁹ Még aznap, július 15-én Washingtonban a szovjet követséghez eljuttatták a State Department feljegyzését, amely ismertette az amerikai kormány véleményét a tervezett angol–szovjet megállapodásról, a szovjet kormányfő azonban nem tér vissza a kérdésre. Tehát szovjet részről az angol javaslatot *nem utasították el, hanem csak függőben hagyták.*

A hadműveleti területek elhatárolásáról és a politikai felelősség megosztásáról a Balkánon tehát július közepén nem jött létre megállapodás. Az angol kormányköröket a fiaskó eléggé érzékenyen érintette. Ráadásul az amerikaiak is „törlesztettek”. A State Department — jó tíz nappal később, július 25-én — tájékoztatta csak a washingtoni angol követséget az amerikai kormány válaszáról a szovjet megkeresésre. Churchill megkérdezte Edent, hogy a válasz azt jelenti-e, hogy az USA hozzájárult az egyezményhez, vagy „— az egészet dobjuk újra a közönsébe?” Eden kiábrándultan válaszolta, hogy „... úgy tűnik az amerikaiak még mindig készek egyetérteni, de jobban szeretnék, ha az oroszok adnák fel a tervet”.³⁰

Alig három hónap múlva az angol kormány újra megpróbált politikai kompromisszumokat kötni a Szovjetunióval Közép- és Délkelet-Európát illetően. A katonai helyzet és a politikai erőviszonyok ez alatt az időszak alatt gyökeresen megváltoztak a térségben. A Baltikum nagy része felszabadult. A szovjet hadsereg átlépte a lengyel határt, kijutott a Visztuláig; 1944. július 21-én az antifasiszta, demokratikus pártok részvételével megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság — az első lengyel népi kormány. Varsóban augusztus 1-én kirobant az antifasiszta felkelés. Augusztus 20-án megkezdődött a jasi–kisinyovi hadművelet, a Vörös Hadsereg nagyarányú támadása Románia területén. A 23-i fordulat után Románia hadat üzent a náci Németországnak és fegyverszünetet kért, amelyet szeptember 12-én írt alá. Július 29-én megkezdődött a szlovák nemzeti felkelés. Szeptember 19-én Finnország lépett ki a háborúból. Szeptember folyamán megkezdődött Magyarország és Jugoszlávia felszabadítása. S ami Churchillt a legjobban izgatta: a Szovjetunió szeptember 5-én hadat üzent Bulgáriának, s a szovjet csapatok átlépték a bolgár határt. Szeptember 9-én Szófiában népi felkelés tört ki, a monarcho-fasiszta rendszer összeomlott, új kormány alakult a baloldali és demokratikus pártok képviselőiből. A bolgár hadsereg a szovjet csapatok oldalán bekapcsolódott a németek elleni küzdelembe. A szovjet hadsereg közeledett Görögország és Törökország határához.³¹

²⁷ FRUS. 1944. V. 125–126. A washingtoni szovjet nagykövetség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. júl. 1.; uo. 130–131. A State Department válaszjegyzéke. 1944. júl. 15.

²⁸ L.: Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel. 1941–1945. Kossuth. Bp., 1958. I. k. 284. (A továbbiakban Sztálin üzenetváltása ...)

²⁹ Sztálin üzenetváltása ... i. m. I. 286.

³⁰ L. Woodward: British Foreign Policy ... i. m. III. 121–123.

³¹ Ránki Gy.: A második világháború története 442–463.

Churchillt a kelet-európai fejlemények, főként a Vörös Hadsereg megjelenése Görögország és Törökország tőzomszédságában határozottan nyugtalanította, s attól tartott, hogy veszélybe kerülhetnek Anglia ottani pozíciói. Félt, hogy a Szovjetunió akciójába lép és támogatni fogja a görög partizánhadserőket, az ELASz-t. Nyomasztotta, hogy Bulgária esetleg megtarthatja az általa megszállt görög és jugoszláv területeket (Trakiát és Macedóniát).³² Ekkorra véglegesen eldőlt, hogy Rooseveltt és a tábournoki kar ellenállása miatt nem kerülhet sor Churchill déldegetett tervére, a balkáni partraszállásra. Quebecben, ahol szeptember folyamán a háború alatt másodízben találkoztak, az angol kormányfő minden erőfeszítése és ékeszólása ellenére az amerikai elnök hajlíthatatlan maradt. Az angolok valójában, ha akarták volna se tudtak volna jelentős szárazföldi csapatokat a balkáni invázióhoz összevonni, az olaszországi és a franciaországi hadműveletek, valamint a Japán elleni távolkeleti harcok Anglia katonai és gazdasági erőforrásait teljes egészében igénybe vették. Jellemző: az angol vezérkar hozzá sem kezdett a balkáni partraszállás hadműveleti terveinek a kidolgozásához. Anglia nemcsak Közép- és Délkelet-Európa felszabadításában nem vett részt, de a háború utáni megszállással kapcsolatos korábbi terveit is módosítania kellett, részben a Vörös Hadsereg előretörése, részben saját katonai lehetőségei folytán. Az angol vezérkar szeptember közepén arról tájékoztatta Wilson tábornokot, a földközi-tengeri szövetséges haderő főparancsnokát, hogy kisebb hadtápegységeket nem számítva nem tervezik csapatok állomásoztatását Jugoszláviában és Albániában, nincs szükség azonnali katonai akciókra Magyarországon és Romániában, s nem kíván angol csapatokat küldeni Bulgáriába. Azt is közölte, hogy a brit haditengerészet ne hajózzon fel a Dunán, a Szovjetunióval való előzetes megállapodás nélkül. Az angol vezérkar azonban továbbra is szükségesnek tartotta Ausztria, Görögország, a Dodekanészosz-szigetek és Friuli Venezia Giulia katonai megszállását.³³ Görögországban — Rooseveltt egyetértésével és az amerikai hadsereg támogatásával — a brit csapatok október 4-én szálltak partra, s a hónap közepén bevonultak Athénba, miután az utolsó német egységek is elhagyták a várost.³⁴ Anglia tehát — Görögországot leszámítva — katonailag nem térhetett vissza Közép- és Délkelet-Európába.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy katonai eszközökkel nem lehet feltartóztatni a Szovjetunió politikai befolyásának növekedését, az angol kormánykörökben egyre általánosabbá vált az a felfogás, hogy a Balkán feletti ellenőrzés kérdését politikai eszközökkel, a Szovjetunióval való tárgyalás útján kell és lehet megoldani. A tárgyalási készség összefüggött azzal is, hogy tudták: Anglia balkáni politikájához nem számíthat az Egyesült Államok támogatására, tehát önállóan kell cselekedniök. De szerepet játszottak benne hosszú távú stratégiai elképzelések is. Az angol katonai és politikai elit ekkor már világosan látta, hogy a háború után Európában a Szovjetunió lesz az egyetlen nagyhatalom, amely veszélyeztetheti az angol érdekeket. Úgy vélte, hogy ezt a veszélyt csökkentenie kell, s el lehet érni, hogy a két ország együttműködése a háború után is fennmaradjon, s ne fordulhasson elő, hogy egy jövődöbéli háborúban szembe kerüljenek egymással. Az együttműködés fenntartása érdekében pedig el kell ismerni a Szovjetunió kelet-európai érdekeinek elsőbbségét, s a kapcsolatokat ápolni és tárgyalni kell.³⁵ Churchill maga is úgy vélte, hogy tárgyalni kell, s diplomáciai eszközökkel kell megvédeni az angol érdekeket a Balkánon. Elhatározta, hogy nem várja meg az újabb csúcstalálkozót, amelynek előkészítése elkezdődött, hanem maga utazik Moszkvába. Úgy érezte, hogy a normandiai partraszállás és a szövetségesek sikerei a nyugati fronton erősítik pozícióját. Szovjet részről is mutatkoztak biztató jelek. 1944. szeptember 21-én Clark Kerr angol nagykövet tájékoztatta a szovjet kormányt arról, hogy az angol katonai egységek hamarosan partra-

³² L. Woodward: *British Foreign Policy . . . i. m. III.* 148—149.; *Elisabeth Baker: British Policy in South East Europe in the Second World War.* London, 1976. 140—144. (A továbbiakban *E. Baker: British Policy in South East Europe . . .*); Churchill and Roosevelt. *The Complete Correspondance.* III. k. Alliance Declining. February 1944—April 1945. Ed: Warren F. Kimball. Princeton Univ. Press. Princeton, 1984. 349—351. (A továbbiakban Churchill and Roosevelt. *The Complete Correspondance.* III.)

³³ *Foreign Relations of United States.* The Conference at Quebec 1944 Washington, 1972. 438—444. A brit vezérkar memoranduma. 1944. szept. 15.

³⁴ *Janisz Politisz: Az újkori Görögország története.* Bp., 1966. 301—306.; FRUS. 1944. V. 132—133. Rooseveltt távirata Churchillnek. 1944. aug. 26.

³⁵ *The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations. 1941—1945.* Ed.: Graham Ross. Cambridge Univ. Press. Cambridge, 1984. 45—46. (A továbbiakban *The Foreign Office and the Kremlin.*); Uo. 161—162. G. Wilsonnak, a Foreign Office Északi Osztálya munkatársának feljegyzése. 1944. aug. 10.

szállnak Görögországban, s annak a reményének adott hangot, hogy „a szovjet kormány nem tartja szükségesnek, hogy orosz csapatokat küldjön Görögországba, kivéve, ha ehhez öfélése kormányra hozzájárul”. Két nap múlva (23-án) az angolok nagy meglepetésére Visinszkij külügyminiszter közölte, szovjet részről nem szándékoznak csapatokat küldeni Görögországba. Ez burkoltan a májusi előzetes egyezmény megerősítését jelentette, mert azt tanúsította, hogy jöllehet az egyezmény nem lépett életbe, a szovjet hadvezetőség döntésénél figyelemmel volt rá, tehát alkalmazkodott a hadműveleti területek elhatárolásához.³⁶

Churchill 1944. szeptember 27-én vetette fel Sztálinnak, hogy szívesen ellátogatna Moszkvába. A szovjet kormányt meglepte az angol miniszterelnök kívánsága, s bár előzetesen nem kapott tőle semmiféle tájékoztatást arról, hogy az angol kormány milyen kérdéseket kíván megvitatni, mégis — mivel a szövetségi kapcsolatok fejlesztésére törekedett — késznek mutatkozott őt fogadni és a tárgyalásokat folytatni. Szovjet részről jelezték azonban, hogy elsősorban a katonai kérdéseket szeretnék vele megvitatni.³⁷

Az angol politikus szeptember 29-én Roosevelttel is közölte utazási szándékát, jelezvén, hogy Moszkvában elsősorban a lengyel kérdéssről és a Szovjetunióknak a Japán elleni háborúban való részvételéről kíván tárgyalni, de — mellékesen — megemlíttette, hogy Görögországról és Jugoszláviáról is szót kíván váltani a szovjet vezetőkkel. Kérte Rooseveltet, hogy Stettinius külügyminisztert vagy Marshall tábornokot, a vezérkar főnökét küldje el Moszkvába s jelezte, hogy Harriman moszkvai amerikai nagykövét segítségére is számít. Ígérte, hogy „... folyamatosan tájékoztatjuk minden részletről”.³⁸

Roosevelt, aki egyrészt örült az angol—szovjet együttműködés javulásának, másrészt nem akarta, hogy a kelet-európai problémák az elnök választási kampányában vita tárgyat képezhessék, eredetileg teljesen távol szándékozott maradni a találkozótól, nem gondolt arra, hogy valakit képviselőtében a szovjet fővárosba küldjön, csupán „sok sikert” akart kívánni az angol vezetőknek. A State Department azonban aggodalommal fogadta a tervezett látogatás híreit, miután számos nemzetközi kérdésben amúgy is nézeteltérések voltak a két kormány között, nem szeretete volna, ha Churchill az USA nevében kötelezettségeket vállal, vagy a háta mögött, tehát nélküle megállapodásokat köt. Azt is sejtették, hogy az angolok fel fogják vetni a Balkán befolyási övezetekre való osztását. Ch. Bohlen, a State Department Kelet-Európai Osztályának vezetője, egyébként a külügyminisztérium kialakulóban levő szovjetellenes csoportjának egyik hangadója, kapcsolatba lépett Harry Hopkins-szal, az elnök legbefolyásosabb tanácsadójával, s tanácsukra Roosevelt megváltoztatta véleményét. Az eredeti táviratot visszavonták, új üzenetet fogalmaztak, amelyet Roosevelt jóváhagyása után október 4-én egyidejűleg megküldtek az angol és a szovjet kormányfőnek.³⁹ A Sztálinnak szóló táviratban az amerikai politikus határozottan leszögezte: „Bizonyára Ön is tudja, hogy a jelenlegi világháborúban nincs a szoros értelmében véve egyetlen olyan — akár katonai, akár politikai — kérdés, amelyben az Egyesült Államok ne lenne érdekelve. Szilárd meggyőződésem, hogy csak mi hárman, és csakis hárman együtt találhatunk megoldást a még rendezetlen kérdésekre. Ebben az értelemben — bár tökéletesen megértem Churchill úrnak azt a törekvését, hogy találkozzanak — az Ön és a Miniszterelnök közötti küszöbön álló megbeszéléseket inkább előzetes megbeszélésnek tekintem hármunk találkozásához, amelyre részéről az amerikai választások után bármikor sor kerülhet.” Bejelentette, hogy Harriman felhatalmazást kap arra, hogy megfigyelőként a tárgyalásokon részt vegyen, de az Egyesült Államok nevében „kötelezettségeket” nem vállalhat.⁴⁰ Churchill kérését, miszerint Harriman ne legyen ott a négyesemközti megbeszéléseken, mert bizalmasabb légkörben könnyebb eredményt elérni, és később amúgy is tájékoztatják, Roosevelt gyanútlanul teljesítette.⁴¹

³⁶ L. E. Baker: *British Policy in South East Europe* . . . i. m. 380—381.

³⁷ Sztálin üzenetváltása . . . i. m. I. 308—309.; Uo. 310. Sztálin távirata Churchillnek. 1944. szept. 30.; V. *Izraelján*: A Hitler-ellenes koalíció diplomáciája. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia diplomáciai együttműködése a második világháború alatt. 1941—1945. Bp., 1974. 400—401.

³⁸ Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondance*. Ed.: Francis L. Loewenheim, Harold D. Longley és Manfred Jonas. Barrie and Jenkins. London, 1975. 580. (A továbbiakban Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondance*.)

³⁹ Lásd L. Davis: *The Cold War Begins*. 157.; *Robert E. Sherwood*: Roosevelt and Hopkins. *An Intimate History*. New York, 1948. 832—834.

⁴⁰ Sztálin üzenetváltása . . . i. m. II. 179.

⁴¹ Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondance*. 582. Churchill távirata Roosevelthez. 1944. okt. 5.

Roosevelt Harrimant is ellátta a szükséges utasításokkal, s bizalmasan közölte vele, azért korlátozódik szerepe a megfigyelő szerepére, mert „... fontos, hogy ha a konferencia befejeződik, Hullnak és nekem teljes akciószabadságunk legyen”.⁴²

Az, hogy az angol küldöttség nem beszélhetett az Egyesült Államok nevében, s az amerikai kormány magára nézve nem tartja kötelezőnek a Moszkvában megkötendő egyezményeket, kellemetlenül érintette Churchillt is, erősen rontotta tárgyalási pozícióit, s még inkább arra ösztönözte, hogy a külön utat válassza. Sztálinnak szintén nem tetszett Roosevelt magatartása, különösen az, hogy korlátozni igyekszik Angliát és a Szovjetuniót azért, hogy megállapodásaikat eleve ideiglenes jellegűnek tekintí. Nem nyerte meg tetszését a táviratban kifejeződésre jutó világhatalmi igény sem. Finoman felröptette, hogy az amerikaiak elhatárolták magukat az angoloktól. „Október 5-i üzenete egy kissé zavarba hozott — írta Rooseveltnek. — Feltételezem, hogy Churchill úr az Önnel Quebeckben történt megállapodás alapján utazik Moszkvába. Kiderült azonban, hogy ez a feltevésem mintha nem felelne meg a valóságnak.”⁴³ Sztálin Harriman részvétele ellen a tárgyalásokon nem emelt kifogást. Az amerikai kormány álláspontja azonban, úgy tűnik, nem befolyásolta a szovjet tárgyalási szándékot és megegyezési készséget.

Churchill és Eden viszonylag nagyszámú szakértő társaságában 1944. október 9-én érkezett Moszkvába és 18-án utazott el onnan. A közép- és délkelet-európai országokkal kapcsolatos tárgyalásokat Charles Gati részletesen és pontosan leírja. Néhány észrevételt azonban szeretnék tenni. Mindenekelőtt érdemes rámutatni, hogy a csúcstalálkozó *közös, egyeztetett jegyzőkönyv* nem készült, mindkét fél külön vezette feljegyzéseit. 1974 óta csak az angol jegyzőkönyvek állnak a kutatók rendelkezésére, a szovjet dokumentációból eddig csak a 9-i és a 16-i Eden—Molotov-találkozó jegyzőkönyve, és a 9-i esti Churchill—Sztálin-megbeszéléséről készült feljegyzés rövid része jelent meg. Úgy tűnik, hogy az angol jegyzőkönyv Clark Kerr angol nagykövét által készített tervezete között vannak árnyalati eltérések. Ezek ugyan a lényegét nem érintik, de jelzik, hogy az angol forrásanyagot is körültekintéssel, óvatossággal és a véglegesség igénye nélkül ajánlatos használni.

Bár Charles Gati érinti cikkében, mégis szeretnék egy kicsit bővebben az első, — az október 9-i — plenáris ülésre kitérni, ahol Churchill nevezetesen ajánlata elhangzott.⁴⁴ A lengyel kérdésről, valamint Németország szövetségeseivel kötendő fegyverszünetről folytatott rövid eszmecsere után az angol kormányfő váratlanul, anélkül, hogy arról előzőleg a külügyminiszteri előkészítő megbeszélésen szó lett volna, a közép- és délkelet-európai országok helyzetére tért át. Két ország van — mondotta —, ahol a briteknek különleges érdekei vannak, az egyik Görögország, a másik Románia. Az utóbbi miatt sokat nem aggódik, mert az „orosz ügy”, és a szovjet kormány által javasolt (és szeptember 12-én aláírt) fegyverszüneti egyezmény „elfogadható s a jövődöbéli általános béke szempontjából sok politikai bölcsességet tartalmaz”. Görögország azonban más eset. Angliának vezető földközi-tengeri hatalomnak kell maradnia — jelentette ki az angol kormányfő — és reméli, hogy Sztálin marsall hagyni fogja, hogy az övé legyen az első szó Görögországot illetően, ugyanolyan módon, ahogy Sztáliné az első szó Románia ügyében. Hozzáfűzte, hogy az angol kormány természetesen tájékoztatni fogja a szovjet kormányt a görögországi eseményekről. Sztálin megjegyezte, megérti, hogy Anglia sokat szenvedett azért, hogy az összeköttetést, amelyet a németek átvágtak a Földközi-tengeren fenntartsa, s súlyosan érintette, amikor ezek az útvonalak nem álltak rendelkezésére. Sztálin egyetértett azzal, hogy a közlekedési útvonalak biztonsága szempontjából Görögország nagyon fontos, s hogy „Angliáé kell legyen az első szó Görögországot illetően”. Churchill megjegyezte, hogy a két országról szólva jobban lenne, ha nem használnák a „szférába osztás” kifejezést, mert az „megbotránkoztatja az amerikaiakat”. De hozzátette, amennyiben Sztálinnal egyet tudnak érteni, „meg tudja magyarázni az ügyet az elnöknek”.

Eddig a pontig a tárgyalás nem ment túl az angolok által májusban javasolt előzetes megállapodáson, Churchill azonban nem állt meg itt, hanem egy általánosabb, több országra kiterjedő megállapodás kereteit vázolta fel. Az angol hivatalos jegyzőkönyv

⁴² FRUS. 1944. IV. 1008—1009. Roosevelt távirata Harrimanhez. 1944. okt. 6.

⁴³ Sztálin üzenetváltása... i. m. II. 179—1801.

⁴⁴ PRO. Prime Minister Papers (PREM.) 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 9-én este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve. A következők voltak jelen: Sztálin, Molotov, Churchill, Eden és Clark Kerr, valamint a tolmácsok: A. Birse és V. N. Pavlov. A jegyzőkönyv jelentős részét Angliában közzétették, 1.: The Foreign Office and the Kremlin. 175—179.

azonban a részleteket nem tartalmazza, pusztán lerögzíti: „Némi vita után megállapodtak abban, hogy Magyarország és Jugoszlávia esetében mindkét ország egyenlően érdekelt, Oroszországnak nagyobbak az érdekei Romániában és Anglia hasonló helyzetben van Görögországot illetően. A miniszterelnök (Churchill—V. I.) azt mondta, hogy Bulgária tekintetében a brit érdekek nagyobbak mint Romániában.” A Clark Kerr angol nagykövet által készített jegyzőkönyv-tervezet azonban szókimondóbb: „A miniszterelnök (Churchill—V. I.) ezután felmutatott, amint ő nevezte egy «vacak iratot» (noughty document), amelyen fel voltak tüntetve a balkáni országok, s mellettük a nagyhatalmak érdekeinek megoszlása. Közölte, az amerikaiak meg lesznek döbbenve, ha látják, hogy milyen durván tette. Sztálin marsall egy realista. Ő maga nem szentimentális, de Eden úr rossz ember. Ő (Eden—V. I.) nem kérte ki a kormány és a parlament véleményét. A miniszterelnök kijelentette, Bulgária megsértette Angliát. Az előző háborúban a bolgárok visszaverték és durván megtámadták a románokat. Ebben a háborúban Jugoszláviát és Görögországot támadták meg.”⁴⁵ Az angol jegyzőkönyvek tehát megerősítik, amit Churchill az emlékiratában a nevezetes papírlapról, Jugoszláviáról és Magyarországról írt.⁴⁶ A szovjet jegyzőkönyv csak azt támasztja alá, hogy a churchilli ajánlat elhangzott, de arról, hogy megállapodás is történt volna, arról nem szól. Érdekes, hogy a felsorolt országok közül Magyarország kimaradt, talán azért, mert az angol politikus beszéd közben nem említette.⁴⁷ Az angol dokumentumok szerint Churchill emlékirataival ellentétben Bulgáriáról nem született megállapodás közte és Sztálin között. Ezzel magyarázható, hogy a beszélgetés során később ismét visszatértek rá. Mivel az álláspontok nem kerültek közelebb, a kormányfők Bulgária ügyének rendezését a külügyminiszterekre bízták.

A tárgyalások — Molotov kezdeményezésére — Törökországra, lévén részben balkáni ország, és a montreux-i egyezmény felülvizsgálatára is kiterjedtek, noha az angol miniszterelnök azokat láthatóan nem akarta érinteni. Sztálin felvetette: „... ha az angolok érdekeltek lennének a Földközi-tengeren, Oroszország ugyanúgy érdekelt lenne a Fekete-tengeren”. Churchill ezt elfogadta, sőt azt is támogatta, hogy a Szovjetunió szabad kijáratot kapjon a Földközi-tengerre kereskedelmi- és hadihajói számára. Azt tanácsolta, hogy a szovjet kormány tegyen lépéseket a montreux-i egyezmény felülvizsgálata érdekében, mert „... Oroszországnak megvan hozzá a joga és erkölcsi alapja”.

Churchill és Sztálin között az elkövetkezendő kilenc nap alatt — legalábbis az angol jegyzőkönyvek szerint — az érdekszféra ügye nem merült fel. A részleteket Eden és Molotov két alkalommal, 10-én és 11-én tisztázták. Egyetérttek Charles Gátival abban, hogy a tárgyalásokon teljesen világosan látszott a két külügyminiszter eltérő törekvése, mert míg Edent elsősorban Bulgária érdekelte, addig Molotov Magyarországot illetően igyekezett megállapodásra jutni. A szovjet külügyminiszter érvelését azonban érdemes idézni, mert fontos: „... a 75/25-öt, mint alapot a szovjet kormány javasolta azon okból, mert Magyarország határos a Szovjetunióval, a Vörös Hadsereg ebben az országban harcol és szenved veszteségeket. Magyarország szomszédos ország volt, és mindig is az lesz. Oroszország érdeke ezért érthető. Oroszország nem akarja, hogy Magyarország a jövőben az agresszor oldalán álljon. Ugyanakkor Oroszországnak nincsenek területi követelései Magyarországgal kapcsolatban.”⁴⁸

Meg kell azt is említenem, hogy az Eden—Molotov-tanácskozásról készült angol jegyzőkönyv nem tartalmaz határozott utalást arra, hogy a százalékokban megállapodtak volna. Csak a következőket rögzíti: „Molotov úr javasolja, hogy foglalkozzanak a magyar kérdéssel. Egyet tudnának érteni, ha a szovjet kormány elfogadná a 80/20 százalékot. Magyarország és Bulgária esetében is 50—50 százalékot, Jugoszláviát illetően? Ez esetben áttérhetnének a következő kérdésre... Eden úr kijelentette, hogy azt a miniszterelnök úr elé terjeszti. Jugoszlávia esetében azt szeretné, ha a szovjet és a brit

⁴⁵ PRO. FO. 800. 302/7505. 4. közli: The Foreign Office and the Kremlin. 177.

⁴⁶ W. L. Churchill: The Second World War. VI. k. Triumph and Tragedy. London, 1954. 197—199. (A továbbiakban W. Churchill: Triumph and Tragedy.)

⁴⁷ A szovjet jegyzőkönyvrészlet a következőket tartalmazza: «Черчил заявляет, что подготовил довольно грязный и грубый документ, на котором показано распределение влияния Советского Союза и Великобритании в Румынии, Греции, Югославии, Болгарии. Таблица составлена им для того, чтобы показать, что думают по этому вопросу англичане». (АВП СССР, ф. 06. оп. 7-а, б. 15. л. 6.) Közli: И. Земсков: О так называемом „разделе“ Югославии на „сферы влияния“ Международная Жизнь. 1958. 8. sz. 74.

⁴⁸ PRO. PREM. 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. okt. 10-én du. 5^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

kormány közös politikát folytatnának.⁴⁹ Nincs, vagy legalábbis eddig nem került elő forrás arra vonatkozóan, hogy Molotov ajánlatára Churchill mit válaszolt. Nem írtak alá semmiféle hivatalos egyezményt sem, vagy legalábbis ilyesminek létéről nincs tudomásunk. Mindezek ellenére, amint a későbbi események, hivatkozások, utalások és visszaemlékezések bizonyítják az ún. „százalék” egyezmény megkötöttét. Lényegében *nem hivatalos, kétérdalú, titkos szóbeli megállapodásnak tekinthető*, s mint ilyen nem az egyetlen volt a második világháború folyamán.

Az egyezmény azonban nem volt világos. A két külügyminiszter még fel sem állt az asztaltól, amikor máris megkezdődött a vita arról, hogy mit is kell érteni a százalékokon és azok mire vonatkoznak. Molotov és munkatársai maguk sem értették, miről van szó pontosan. Kimutatható, hogy a szovjet fél a százalékrendszeret nemcsak mint a két nagy hatalom felelősségét, befolyását, s hadművelleti területeit elhatároló általános alapelveket fogadta el, hanem Bulgária, Magyarország és Románia esetében összekapcsolta az ezen országokban a fegyverletétel után felállítandó nemzetközi ellenőrző területtel, s úgy értelmezte, mint amely a SZEB összetételére, s az egyes missziók hatáskörére, belső mechanizmusára is vonatkozik. Jugoszlávia esetében viszont úgy tekintette, hogy az angolokkal együtt, velük közös politikát folytatva közre kell működnie a politikai élet újjászervezésében a háború után.⁵⁰ Az angolok szintén elég tanácstalanok voltak. A Foreign Office aggodalmának adott hangot a százalékrendszer és a SZEB összekapcsolása miatt, mondván, hogy az orosz, az angol vagy az amerikai megbízottak száma kevésbé fontos a SZEB hatásköréhez és funkciójához képest. Románia esetében az egésznek nincs is értelme, mert ott Anglia a SZEB-ben nem vesz részt, csak megfigyelőként van jelen. Hasonlóképpen nem volt világos számára, hogy miként lesz alkalmazható az egyezmény Jugoszláviában, ahol — lévén győztes ország — nem lesz szövetséges ellenőrző bizottság.⁵¹ Eden maga sem tagadta, hogy nem érti pontosan, mit jelentenek a számok. A Foreign Office-nak a következőket válaszolta: „Túl sok figyelmet nem kell szentelni a százalékokra, azok csak szimbolikus jelentőségűek és nincsenek közvetlen kapcsolatban a SZEB-ben alkalmazandó szovjet és angol állampolgárok számával. Jugoszlávia esetében megegyeztünk, hogy mi és a szovjet kormány közös politikát fogunk folytatni egyenlő feltételek mellett. Magyarországon és Bulgáriában befolyásunk megfelelően képviselve lesz a felállítandó Szövetséges Ellenőrző Bizottság által.”⁵² Churchill maga is magyarázkodni kényszerült. Sztálinhoz írt, Harriman tanácsára el nem küldött október 11-i levelében, majd a másnapi, a Foreign Office számára összeállított feljegyzésében azt fejtegette, hogy a százalékok nem jelentenek mást, mint egyfajta irányelvet és módszert a közös ügyek irányításában; nem vonatkoznak a SZEB tagjainak létszámára; azokat az érdekeket és nézeteket juttatják kifejezésre, amelyekkel a szovjet és angol kormány megközelítik a közép- és délkelet-európai országok problémáit; a „széles alap” lehetővé teszi, hogy minden országban olyan kormány alakuljon, amilyent a nép akar; a közös ügyek irányításával, kezelésével talán meg lehet akadályozni „a polgárháborúk kirobbanását, a sok vérontást és vizslyát az érintett balkáni kis országokban”.⁵³ Később nagyjából kialakult, hogy a háborúban vesztes kis országok esetében az egyezmény a felállítandó szövetséges ellenőrző bizottságban az egyes nagyhatalmak részvételének arányára vonatkozik, Jugoszlávia esetében viszont azt a jogot jelenti, hogy mindkét fél beleszólhat a belpolitikai viszonyok kialakításába.

Bár az angol kormányfő úgy tájékoztatta saját külügyminisztériumát, hogy az ún. „százalék”-egyezmény semmiképpen sem kötelezi el az Egyesült Államokat, sőt „segíthet az Egyesült Államoknak, hogy lássa, két fő szövetségese miként gondoskodik ezekről a régiókról”,⁵⁴ sem Anglia, sem a Szovjetunió számára sem volt közömbös, miként reagálnak rá a tengerentúlon.

Churchill és Sztálin ismervén az amerikai kormány érdekszférák kialakítását elrenző álláspontját, sem az október 10-i közös, sem a külön-külön küldött üzenetükben nem tájékoztatták Rooseveltet a megállapodásról; a tárgyalások folyamán egyik részről sem merült fel, hogy az egyezményhez, mint néhány hónappal korábban tették, ki-

⁴⁹ PRO. PREM. 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 11-én du. 3^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

⁵⁰ V. Mastny: Russia's Road is the Cold War. Diplomacy, Warfare, and Politics of Communism, 1941—1945. New York, Columbia Univ. Press. 1979. 208—212.

⁵¹ PRO. PREM. 3/79/3. Sir O. Sargent távirata Moszkvába Edennek. 1944. okt. 11.

⁵² PRO. PREM. 3/66—7. Eden távirata Sir O. Sargent-nek. 1944. okt. 12.

⁵³ W. L. Churchill: Triumph and Tragedy. I.m. 201—204.

⁵⁴ Uo. 203.

kérjék az amerikai elnök előzetes véleményét.⁵⁵ Természetesen nem esett szó róla sem a kiadott közös közleményben, sem abban az összefoglalóban, amelyet Visinszkij külügyminiszter-helyettes a tárgyalások után készített, és megküldött az angol kormánynak.⁵⁶ Washingtonban sejtették, hogy ilyesmiről szó lesz, sőt Harriman 9-én már határozottan utalt is rá jelentésében, de az amerikai diplomata csak 12-én értesült a részletekről, mivel sem a 9-i Churchill—Sztálin-találkozón, sem az Eden—Molotov-megbeszéléseken nem vett részt.⁵⁷ A State Department Harrimantól és a Steinhardt ankarai amerikai követ jelentéséből többé-kevésbé pontosan tudta, mi történt.⁵⁸ Harriman az egyezmény lényegéről Rooseveltet is tájékoztatta. Az amerikai kormány azonban nem foglalt állást, még felhivatalosan sem. A hallgatás ez esetben nem jelentett beleegyezést. Az amerikai kormánykörök egyszerűen nem vettek tudomást az egyezményről. Roosevelt október 11-i Harrimanhez intézett táviratát, amelyben kifejtette, hogy a Balkánon csak olyan gyakorlati lépéseket kell tenni, amelyek biztosítják az Egyesült Államokat, hogy a térség miatt nem keveredik újabb világháborúba,⁵⁹ általában annak jeleként értelmezik, hogy az elnök beleegyezett az érdekszféra-megállapodásba. Véleményem szerint Roosevelt éppen arra figyelmeztetett, hogy nem az érdekszféra-egyezményhez hasonló általános megegyezésekre kell törekedni, mert ez az akkori felfogás szerint egy újabb nemzetközi konfliktus forrása lehet; hanem konkrét, gyakorlati jellegű megállapodásokat kell kötni. Az elnök maga is hallgatott, még felvilágosítást sem kért, nyilván azért nem, mert nem akarta elkötelezni magát az ügy mellett vagy ellene.

*

Magyarország a Churchill—Sztálin-találkozón nemcsak a közép- és délkelet-európai rendezés keretében merült fel, hanem külön is gyakran szó esett róla, mivel a találkozóval egy időben folytak Moszkvában a magyar fegyverszüneti tárgyalások. A Faragho-féle fegyverszüneti delegáció megérkezéséről, Horthy kormányzó Sztálinhoz írt leveléről, a magyar küldöttség kéréseiről s a szövetségeselek nevében átnyújtandó előzetes feltételekről a szovjet kormány 1944. október 6-án tájékoztatta az angol és az amerikai kormányt. A szovjet kormány egyúttal javasolta szövetségeseinek, hogy tekintettel az ügy sürgősségére, a fegyverszüneti egyezmény kidolgozását bízzák a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok moszkvai képviselőire, s ha Magyarország elfogadja az előzetes feltételeket, a fegyverszüneti tárgyalásokat Moszkvában folytassák.⁶⁰ Eden azonban október 6-án hajnalban már elutazott Londonból, így a szovjet kormány emlékeztetőjét nem kapta meg, s nem ismerte a legújabb fejleményeket. Ezért az első külügyminiszteri megbeszélésén, 9-én délután — tehát még a késő esti plenáris ülés előtt — rögtön rákérdezett Magyarországra, érdeklődött, hogy kikből áll a Horthy által küldött delegáció, kérte, hogy láthatná-e Horthy levelét, s szerette volna tudni, hogy arról a németek értesültek-e. Molotov közölte a neveket, s Horthy üzenetéről kijelentette: „... a levél későn íródott, de mindazonáltal hasznos. Horthy megbocsátást kér és reméli, Sztálin marsall támogatni

⁵⁵ A. Resis: The Churchill—Stalin Secret „Percentages” Agreement on the Balkans. AHR, 1978. 2. sz. 374.

⁵⁶ Szovjetszko—anglijszkije otszenija ... i. m. 206—210.

⁵⁷ FRUS. 1944. IV. 1004—1005. Harriman távirata Rooseveltnak. 1944. okt. 9.; PRO. FO. 371. 48 220. Harriman feljegyzése F. Byrnes amerikai külügyminiszter számára. Moszkva, 1945. dec. 16.; W. A. Harriman—Elie Abel: Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941—1946. London, 1976. 368.

⁵⁸ FRUS. 1944. IV. k. 1015. Steinhardt jelentése a külügyminiszternek. 1944. okt. 13. — Az amerikai diplomata az ankarai angol követtől kapott híreket, aki úgy tudta, hogy Magyarország és Bulgária esetében 80—20% az arány a Szovjetunió javára, Jugoszláviában 50—50% a részesedés, míg Romániáról és Görögországról nem tett említést. Hull emlékirataiban pontos számokat közölt. (L. C. Hull: The Memoires of Cordell Hull. New York, 1948. II. k. 1458.) — L. még L. Davis: The Cold War Begins i. m. 157 és köv.

⁵⁹ FRUS. 1944. IV. k. 1099. Roosevelt távirata Harrimannek. 1944. okt. 11.

⁶⁰ A szovjet kormány erről szóló emlékeztetőjét, amelyet az angol kormányhoz juttatott el, 1983-ban Moszkvában nyilvánosságra hozták. L. Szovjetszko—anglijszkije otnosenija ... 2. k. 183—184.; Horthy levelét közli: Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp., 1975. 388—389. (A továbbiakban Juhász Gy.: Mo. külpolitikája. I. m.)

fogja a szövetségesekkel együtt." Hogy a németek tudnak-e Horthy leveléről és a magyar delegációról nehéz megítélni, mondotta, de „a németek láthatóan szeretnének kibúvót találni a magyarok számára, hogy mentsek őket". Molotov szóba hozta az ún. Makarov-ügyet is. Ezzel kapcsolatban a következőket mondotta: „Tegnap ő, Molotov fogadta a magyarok Moszkvába érkezett delegációját, amely átadta Horthy levelét Sztálin marsallnak. Most ez a delegáció elkezdte magyarázni, hogy ideérkezése egy bizonyos Makarov ezredes kezdeményezésére történt, aki állítólag egy szovjet partizáncsoport tagja. Ő, Molotov közölte a magyar megbízottakkal, hogy a szovjet kormány előtt ez a Makarov ezredes ismeretlen és a szovjet kormány, mindenesetre, nem adott neki semmiféle meghatalmazást." A szovjet diplomácia feje arról is tájékoztatta Edent (ez a szovjet jegyzőkönyvben nem szerepel), hogy a magyar delegáció 8-án átvette az előzetes fegyverszüneti feltételeket és elküldte azokat Horthynak. Megismételte, hogy a szovjet kormány azt szeretné, ha a moszkvai angol és amerikai nagykövetből, valamint a szovjet külügyminisztérium képviselőjéből álló ún. Moszkvai Bizottság foglalkozna a magyar fegyverszüneti feltételek kidolgozásával.⁶¹

Október 9-én késő este a Sztálin és Churchill megbeszélésen a magyar fegyverszünetről alig pár szó esett. Az angol kormányfő kijelentette, hogy: „A fegyverszüneti feltételek Magyarország számára nagyon fontosak." Majd egy kicsit a szovjet szándékokat puhatolva hozzátette: „reméli, az oroszok hamarosan Budapesten lesznek". Sztálin tömören, de elutasítóan válaszolt: „... ez lehetséges". Abban azonban megállapodtak, hogy a magyar fegyverszünettel összefüggő kérdéseket a két külügyminiszter külön tárgyalja meg.⁶²

Két nappal később, 11-én délután Molotov az Edennel folytatott megbeszélésen, amelyre Harrimant is meghívták, ismét tájékoztatót tartott a magyar kérdésről. Egy levelet nyújtott át, amely ismertette Horthy táviratát az előzetes fegyverszüneti feltételek elfogadásáról és a magyar kormány kéréseiről. A levél tartalmazta azt is, hogy kész fontolórra venni a magyar kormány kéréseinek teljesítését és lehetségesnek tartja, hogy a szovjet főparancsnokság tárgyalásokba bocsátkozzon a magyar parancsnokság megbízottaival arról, hogy mely magyar katonai egységeket vonják vissza és küldjék Budapestre a németek elleni bevetésre. A szovjet kormány egyben javasolta, hogy a három nagyhatalom megbízottai azonnal kezdjenek hozzá a magyar fegyverszüneti feltételek kidolgozásához és tanulmányozzák egy Magyarországra küldendő közös, de szovjet tisztek vezetése alatt álló szövetséges katonai misszió megalakításának lehetőségét, amelynek feladata lenne a megszállt csehszlovák, jugoszláv és román területek kiürítésének ellenőrzése. Molotov szóban hozzáfűzte: a magyar megbízottak megerősítették: a németek (négy-ötezer gesta-

⁶¹ L. PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 9-i külügyminiszteri értekezlet jegyzőkönyve. A megbeszélésen Eden mellett A. Clark Kerr moszkvai angol nagykövet és Birse angol tolmács, Molotov mellett A. J. Visinszkij külügyminiszter és V. N. Pavlov orosz tolmács vett részt. A szovjet jegyzőkönyv megtalálható: Szovjetszko—angliszkiye otnosenija . . . i. m. 2. k. 185—188. — A két jegyzőkönyv között vannak különbségek, ahol külön nem tüntettem fel, ott a szovjet jegyzőkönyvre támaszkodtam. A Makarov-üggyel kapcsolatban az angol forrás a következőt tartalmazza: „He (Molotov — V. I.) said that the Mission (a magyar delegáció — V. I.) had explained that the initiative had come from a Russian colonel called Makarov. This man was unknown to the Soviet Government. He claimed to be a partisan and a representative of the Soviet Government. The latter were making enquiries. They knew of no colonel in Hungary or Czechoslovakia. There were true partisans in those countries, authorised partisans as far as the enemy was concerned." Makarov személyéről és általa 1944. szeptemberében Horthyhoz írt levél hitelességéről a hazai történeti szakirodalomban is vita folyt. A Makarov-levél hitelessége azóta tisztázódott. (L. Korom Mihály: Az 1944. szeptember 14-én kelt „Makarov-levél". Az 1944. év története. História évkönyv. 1984. 110—113.) A szovjet külügyminisztérium egyébként 1944. okt. 10-én korrigálta Molotov kijelentéseit, a Harriman amerikai nagykövetnek küldött emlékeztetőjében elismerte, hogy Makarov élő személy, de tagadta, hogy a szovjet hatóságoktól felhatalmazása lett volna. (L. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Washington, III. k. 895—896. Harriman távirata a külügyminiszternek.) Molotov megjegyzése szerintem úgy értelmezhető, hogy a szovjet kormány tárgyalatlannak tekint minden korábbi próbálkozást és új alapokon kíván tárgyalni Magyarországgal a fegyverletételről.

⁶² PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. okt. 9-i este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve. 5.

pós, két német hadosztály és a „népi németek”) Budapesten zsidó pogromra készülnek. Beszámolt arról, hogy csodálkozásának adott kifejezést, amiért a magyar hatóságok nem tudják megakadályozni a tömeggyilkosságot. Kijelentette „... a Szovjetunió meg akarja akadályozni a vérfürdőt. A szovjet kormány kész elfogadni a magyar kívánságokat és kész utasítani a szovjet főparancsnokságot, hogy készítse elő a magyar főparancsnoksággal bizonyos egységek visszavonását, mialatt a Vörös Hadsereg megszakítja előrenyomulását.” A szovjet diplomácia feje közölte, hajlandó akár a következő nap megkezdeni a tárgyalásokat a magyar fegyverszüneti feltételekről és kész előterjeszteni a szovjet tervezetet. Eden egyetértett a szovjet javaslatokkal; a Magyarországra küldendő szövetséges katonai misszióról kijelentette, hogy az nem a kormányok ügye, hanem „alapvetően a szovjet parancsnokságra tartozik”. Harriman ígérte: tájékoztatja kormányát.⁶³

Ígérétehez híven Molotov 13-án átadta Edennek és Harrimannek a magyar fegyverszüneti egyezmény szovjet tervezetét. Az amerikai nagykövet kérdésére, hogy tartalmaz-e „valami meglepetést”, a szovjet politikus megjegyezte, hogy az hasonló a bolgár egyezményhez. A különbség az, mondotta, hogy az előző (a preambulum) lerögzíti: Magyarország elfogadta az előzetes fegyverszüneti feltételeket és elvesztette a háborút. Magyarország köteles öt év alatt 400 millió dollár összegben jóvátételt fizetni árucikkben. (Bulgáriának az előzetes szovjet elképzelések szerint nem kellett volna pénzbeli jóvátételt fizetnie.) A szövetséges ellenőrző bizottsággal foglalkozó paragrafus viszont azonos a bolgár fegyverszüneti egyezmény megfelelő pontjával.⁶⁴ Bár eredetileg arról volt szó, hogy már másnap megkezdik a szovjet dokumentum felett a vitát, arra a magyarországi események, főként Horthy bukása és a nyilas puccs miatt nem került sor, s a három nagyhatalom képviselői csak 1944. december végén tértek vissza rá, amikor már megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Ennek ellenére Moszkvában két lényeges kérdésben történt megállapodás. Az egyik a felállítandó SZEB-re vonatkozott. A bolgár egyezménytervezet szövegének átvételére már az Edennel történt előzetes megegyezés alapján került sor, s szovjet részről bizonyos engedelmények megtételét jelentette. Ugyanis míg Románia esetében a szövetséges ellenőrző bizottságot teljes egészében a Szovjetunió irányította, s a nyugatiak annak munkájában nem vettek részt, csupán megfigyelőként voltak ott, addig Bulgária és Magyarország esetében angol és amerikai nyomásra, szovjet részről beleegyeztek abba, hogy a háború befejeződése után Anglia és az Egyesült Államok képviselői is bekapcsolódnak a SZEB munkájába, s bizonyos beleszólást kapjanak az ügyek vitelébe.⁶⁵ (A SZEB működési szabályzatának kidolgozására, s a nyugati missziók hatáskörének tisztázására Potsdamban került sor.) A másik megállapodás a jóvátétel ügyében született. Angol kezdeményezésre Sztálin hozzájárult ahhoz, hogy 100 millió dollárral csökkentse Magyarország jóvátételi terheit oly módon, hogy a fennmaradó 300 millió dollárból 200 milliót a Szovjetunió kapjon, 100 millió pedig Csehszlovákiát és Jugoszláviát illesse.⁶⁶

Ismeretes, hogy az előzetes fegyverszüneti megállapodásokat Horthy és környezete gyakorlatilag nem hajtotta végre, s Szegedre a szovjet főparancsnokság képviselőivel való tárgyalásokra a teljesen tájékozatlan Utassy Lóránd ezredest küldte. Ezért október 14-én Antonov hadseregtábornok, a szovjet vezérkari főnök helyettese erélyes hangú tiltakozó jegyzéket adott át Moszkvában Faraghnak, a magyar fegyverszüneti delegáció vezetőjének, amelyben sürgette, hogy a magyar kormány szakfőten meg minden kapcsolatot a náci Németországgal, és kezdje meg ellene az aktív hadműveleteket; lásson hozzá csapatainak visszavonásához a megszállt területekről és október 16-án reggel 8 órára küldjön Szegedre az orosz főparancsnoksághoz részletes beszámolót a német és magyar csapatok helyzetéről, és adjon tájékoztatást az előzetes fegyverszüneti feltételek teljesítéséről.⁶⁷

⁶³ PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9 – October 17, 1944. Az 1944. október 11-én du. 3^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.; Uo. PREM./3/434/4. Molotov levele Sir A. Clark Kerrnek. Moszkva, 1944. okt. 11.

⁶⁴ PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9 – October 17, 1944. Az 1944. okt. 13-án du. 4^h-kor tartott külügyminiszteri értekezlet jegyzőkönyve.

⁶⁵ Szovjetszko – anglijszkije otnosenija . . . i. m. II. 209. Visinszkij külügyminiszter-helyettes levele Clark Kerr angol nagykövethöz. 1944. okt. 21.

⁶⁶ PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9 – October 17, 1944. Az 1944. okt. 17-én este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

⁶⁷ L. bővebben: *Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája . . .* 397 – 400.; Antonov jegyzéke megtalálható: PRO. PREM./3/434/5. – Juhász Gyula is közli Antonov jegyzetét, ahogy azt Faragho Budapestre továbbította, de abban okt. 16-án helyett okt. 18-a szere-

Antonov jegyzékét Sztálin 14-én este személyesen adta át Churchillnek, mivel aznap a vezérkari főnökök jelenlétében éppen a katonai kérdésekről beszéltek. Horthy magatartása érthetően rossz visszhangot keltett. Sztálin szóban is megismételte, hogy Magyarország nem teljesítette az előzetes megállapodást, s magyar csapatok folytatják a harcot a szovjet hadsereg ellen. Kijelentette, amennyiben a magyarok 48 órán belül nem hajtják végre a megállapodást, „... az orosz előrenyomulást folytatódni fog”. Az angol kormányfő egyetértett a tiltakozó jegyzékben foglaltakkal, de mindössze annyit mondott, hogy Magyarország „talán hamarosan átáll” a szövetségesek oldalára. Antonov hadseregtábornok a továbbiakban fő vonalaiban ismertette a Vörös Hadsereg magyarországi hadműveleteit. Churchillt azonban ismét csak egy dolog érdekelte: a tervezett hadműveletek mennyi időt vesznek igénybe, tehát mikorra szabadulhat fel az ország. Antonov kitérő választ adott. Sztálin maga is csak annyit mondott, hogy a magyarországi hadműveletek gyorsabban is haladhatnak, mint azt a vezérkar főnökének helyettese gondolja. A szovjet tábornok ugyanakkor leszögezte: „Magyarországot akár rábeszéléssel, akár katonai erővel kivonják a háborúból, s ez súlyosan zavarba fogja hozni a németeket.”⁶⁸

A Szálasi-pücs híre október 16-án már eljutott Moszkvába és a tárgyaló küldöttségeket is élénken foglalkoztatta. A 17-i plenáris ülésen Sztálin tájékoztatta Churchillt a magyarországi helyzetről. Közölte, Horthyt letartóztatták a németek, s javasolta: ne hozzák nyilvánosságra, hogy magyar fegyverszüneti delegáció tartózkodik Moszkvában, mert ez árthat a kormányzónak. Churchill felvetette: a magyar hadsereg miért nem védte meg Horthyt? A szovjet kormányfő szerint azért nem, mert gyenge volt Budapesten. Feltételezte, hogy a magyar hadsereg nem fog engedelmessé válni a nyilas hatóságoknak, lesznek olyan hadosztályok, amelyek folytatni fogják a harcot a Vörös Hadsereg ellen, de nyilván lesznek olyanok is, amelyek átállnak majd. (Sztálin, ma már tudjuk, tévedett, a magyar hadsereg zöme nem tette le a fegyvert.) Churchill úgy értékelte a helyzetet a szövetségesek szempontjából, hogy az „nem olyan rossz”. Sztálin ezzel nem értett egyet: „... a helyzet nem jó, mondotta, de rosszabb is lehetett volna.” Eden annak a véleménynek adott hangot, hogy a magyarországi fordulat a németek számára, belpolitikailag mindenképpen kellemetlen, mert be kell vallaniuk, hogy letartóztatták egy régi szövetségesüket.⁶⁹

Végezetül szeretnék röviden kitérni a Churchill-Sztálin-egyezmény jelentőségének és hatásának kérdésére. A nyugati történetírásban is vita keletkezett arról, hogy a megállapodás meddig volt érvényben, s milyen mértékben befolyásolta a későbbi eseményeket.⁷⁰ Sokan nem fogadják el Churchill állítását, hogy ez csak a háború időszakára vonatkozott, s úgy vélik, máig ható következményei vannak. Véleményem szerint ez a „százalék”-egyezmény csak nagyon rövid ideig volt érvényben, a katonai és politikai események néhány hónap alatt túlhaladták. Nagyon jellemző, hogy ez Jaltában fel sem merült, sem az angolok, sem a szovjetek nem hozták elő, sőt még hivatkozás sem történt rá. A nyilatkozat a felszabadult Európáról, amely a kontinens háború utáni demokrátiák berendezkedésének alapelveit rögzítette le, *háromhatalmi* egyezmény volt. A Gróza-kormány hatalomra juttatása elleni éles amerikai és mérsékelt angol tiltakozás, majd Bulgária és Románia, ill. részben Magyarország diplomáciai elismerésének megtagadása szintén arról tanús-

pel. Malinovszkij marsall 48 óra haladékot adott Utassynak a megállapodás teljesítésére, s ez azt támasztja alá, hogy október 16-a a helyes dátum.

⁶⁸ L. PRO. PREM. 3/434/5. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 14-i ülés jegyzőkönyve. — Október 14-én a vezérkari főnökök külön is értekeztek. Sir Alan Brook érdeklődésére Antonov tájékoztatást adott a magyarországi harcokról és a fegyverszüneti tárgyalásokról. Elmondotta, hogy a magyarok ígéreteik ellenére Szolnok térségében a németekkel együtt támadó hadműveleteket kezdtek. „Ebből nyilvánvaló — mutatott rá —, hogy a magyarok nem képesek teljesíteni a feltételeket; valójában a magyar csapatok ellenállást tanúsítanak, ha a szovjet csapatok valahol kapcsolatba kerülnek velük. A magyar vezetők ezt azzal magyarázzák, hogy nehéz volt azonnal valamennyi csapathoz eljuttatni a parancsot, de a szovjet vezérkar úgy gondolja, az valójában az, hogy a németeknek megvannak a képviselőik az összes magyar egységénél, akik minden tőlük telhetőt megtettek, hogy megakadályozzák a fegyverszüneti feltételek teljesítését. Jelenleg nehéz meg tudni a valódi igazságot.” (Uo. PREM. 3/434/5. Az angol és szovjet vezérkar képviselői 1944. okt. 14-i ülésének jegyzőkönyve.)

⁶⁹ L. PRO. PREM. 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 17-én este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

⁷⁰ A. Resis: The Churchill—Stalin Secret „Percentages” Agreement, AHR. 1978. 2. sz. 386—387.

codik, hogy a nyugatiak nem vették figyelembe a százalékrendszert. A román ill. a bolgár demokratikus kormány átalakítása 1946 elején szintén háromhatalmi egyetértéssel történt. Jugoszláviában az egységes nemzeti kormány felállítását célzó Tito—Subasić-egyezmény kidolgozásában Anglia és a Szovjetunió oroszánrészt vállalt, de azt az amerikaiak is jóváhagyták, s végrehajtását mindhárom nagyhatalom támogatta. Subasićnak, aki időközben hazaköltözött Belgrádba, hamarosan le kellett mondania, a londoni polgári emigráció elvesztette befolyását, s ezzel a szövetségesekek által pártfogolt egyezmény is értelmét veszítette.⁷¹ Görögország volt az egyetlen, ahol a két nagyhatalom valamelyest hosszabb ideig tekintettel volt a másik érdekeire. 1946 tavaszától, a polgárháború kitörésétől kezdve azonban a Szovjetunió egyre élesebben bírálta Anglia görögországi politikáját, majd egy év múlva, amikor az Egyesült Államok átvette Anglia szerepét, magára nézve nem is tartotta kötelezőnek a Churchillnek tett ígéretet.

Bár a szovjet történetírás tagadja a Churchill—Sztálin-megállapodás létét,⁷² az egyezmény véleményem szerint akkor, 1944 őszén a Szovjetunió számára is előnyös volt. Segítette az erők koncentrációját a háború mielőbbi befejezése érdekében, s biztosította számára a beleszólás jogát a környező országokat érintő nemzetközi kérdésekbe, s lehetővé tette biztonsági és politikai érdekeinek hatékonyabb védelmét. Európa a világháború után kettészakadt, de nem a Churchill—Sztálin-egyezmény miatt, hanem mélyebb okok, a kibontakozó radikális forradalmi-politikai változások miatt. A népi demokratikus forradalmak győzelme korlátozta, majd felszámolta Anglia és az Egyesült Államok befolyását Kelet-Európában.

⁷¹ PRO. FO. 371. 48220; Harriman feljegyzése F. Byrnes külügyminiszter számára. Moszkva, 1945. dec. 16.

⁷² V. Izraelján könyvében a Churchill—Sztálin-találkozóról a következőket írta: „Az angol kormány azt remélte, hogy a Szovjetunió hozzá fog járulni ahhoz, hogy Európát befolyási övezetekre osszák. Ezek a tervek azonban kudarcot vallottak.” *Izraelján* i.m. 409.